

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 94.005

Олександр Удод, Михайло Юрій

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕРНУ ТА МОДЕРНІЗМУ

В статті йде мова про особливості модерну та модернізму, їх вплив на формування історичної особистості та ідеологій.

Ключові слова: модерн, модернізм, романтизм, раціоналізм, тотальність.

Власне, поняття “модерн” широко використовується сучасними дослідниками (філософами і соціологами) як базове для поняття “постмодерн”. При цьому обидва терміни не передбачають чіткої хронологічної визначеності позначуваних ними періодів історії. Сучасний світ першопочатково характеризувався як модерний з моменту формування християнської філософії історії, підкресливши відмінність нового монотеїстичного світу від язичницьких цивілізацій античного середземномор’я. Крім того, поняття модерну володіло культурологічним виміром: виникнувши як інструмент протиставлення суспільних систем, що виростили з різних духовних орієнтацій (християнство і язичництво), модерн використовувався для опису нових явищ, у мистецтві (епоха італійського Відродження); тільки у XVIII–XIX ст. в англійському і французькому просвітництві, а також у німецькому романтизмі акцент був вперше зроблений на філософський і політичний вимір модерну. З цього моменту проблема модерності існує як відповідь на ідею безкінечності, невичерпності й необхідності прогресу. Свого апогею досягає ототожнення прогресу культури, знання з прогресом економіки, господарських зв’язків і відносин; це призводить до їх фактичної ідентифікації. Концептуальним стержнем ідеї сучасності стають універсалістське уявлення про закони історії (єдиних для усіх країн і народів), детерміністське бачення законів розвитку (як механізмів досягнення цілі й ідеалу, що втілюються в промисловій цивілізації західного типу) [9].

Інакше кажучи, епоху модерну породив не один, а безліч проектів майбутнього – це Реформація, Контрреформація, бароко, Просвітництво, ідея емансипації в німецькій філософській класиці і марксизмі. Але сьогодні філософи (традиція йде від Франкфуртської школи) все частіше прирівнюють проект модерну до ідеалу, втілення в дійсність досягнень наукового знання про природу, історію, людину – до ідеалу *ratio* епохи Просвітництва. Починаючи з XVIII ст. в європейській інтелектуальній культурі панує логоцентристське переконання, що значущість предмета визначається не його самобутністю, а лише відношенням до розуму, з точки зору “розумності” його існування. Таке розуміння ролі просвітництва в європейській культурі характерно і для багатьох мислителів, які не працюють у термінології модернізму. Е. Гуссерль, визначаючи унікальність західної цивілізації в духовному її вимірі, вбачав цю унікальність у тому, що Захід взяв на себе “нескінченне завдання” здійснення “вільної рефлексії – теоретичної і універсальної” щодо людства в цілому. М. Вебер розглядав західне суспільство під кутом зору двох типів раціональності, що склалися тут (цілепокладаючої, інструментальної за своїм характером, і ціннісної, підпорядкованої моралі). Такі думки присутні в “Діалектиці просвітництва” (1947) Т. Адорно і М. Хоркхаймера, в “Історії безумства” (1960) М. Фуко. В даному випадку немає значення, чи розглядається розум і ідентифікована з ним західна цивілізація як знаряддя визволення людства або як інструмент технократичного і тоталітарного панування.

Існують різні версії модерну – “технологічний модернізм” і “модернізм свободи”. Прибічники “технологічного модернізму” – сучасні соціологи і філософи – розглядають модерність “як суспільство, в якому втілені ідеали епохи Просвітництва, де усвідомлена взаємодія між світом людини і світом природи регулює інші сторони соціального буття” [3, с. 22]. Модерність не тільки породила Європу, але й сама є породженням Європи як динамічної соціальної системи, розквіт якої стався в XIX ст. – епоху, коли наявно домінують ідеали європейської культури. Такий підхід розсуває історичні кордони часу, модерність протиставляється не античності, але всім традиційним суспільствам. Модерність ототожнюється з суспільством, де панує індивідуалізм і уніфіковані соціальні зв'язки. Модерн постає як посттрадиційне суспільство; поняття теорії модерності наближаються до понять індустріалізму і капіталізму. Сьогодні прибічники концепції модерну обмежують власне модерність періодом європейської історії з XVII до кінця 60-х рр. XIX ст., а останню третину XIX і початок XX століття характеризують як модернізм, підкреслюючи ріст впливу інтелектуально-культурної сфери на соціальну динаміку цих літ [9].

Варто зауважити, що вивчення модернізму не належить до актуальних тем історії духовного життя. Донині не утвердилося розуміння його як цілісної і відносно самостійної епохи, пережитої Європою за чотири десятиліття до Першої світової війни і генетично з нею пов'язаної. Цей короткий і надзвичайно інтенсивний період за своїм значенням переважає епоху романтизму, що до кінця і не визнано.

Тим не менше, якщо не за своєю протяжністю, то за шириною охоплення всіх сфер і сторін життя, за інтенсивністю духовних процесів, за масштабом і кількістю вироблених ним цінностей, модернізм – без сумніву, дуже важлива культурна епоха сучасної історії. Важливіші події XX ст., як і специфічний устрій його укладу, залишаються недоступними правильному розумінню без визнання вирішального значення для них духовного перевороту, здійсненого модернізмом.

Найбільш просунутими виявилися дослідження модернізму у сфері мистецтва і художньої культури, – внаслідок чого він досить часто зводиться до категорії художньої практики і літератури. Інші сфери культури і суспільства, особливо соціальна, політична, матеріальне виробництво, структура індивідуального і суспільного життя опинилися поза полем дослідження під кутом зору впливу на них установок модернізму. З цієї причини виявляється неможливим сприйняття його як цілісного феномену.

Модернізм здійснив принципові зміни в характері мислення європейської людини, створивши особливий тип свідомості, поступово перетворююче вплинувши і на устрій життя, що підпорядковувалося цінностям.

Не створивши світоглядної системи в традиційному розумінні, подібної до ідеології Просвітництва чи позитивістсько-матеріалістичного світогляду XIX століття, модернізм на підставі синтезу тих елементів і тенденцій європейської культури, які визнавалися маргінальними, породив складний комплекс особливого світорозуміння і світовідношення, зовнішньо відзначений несистематизованістю, нетривалістю, рухливістю і принциповою логічною непроробленістю своїх складових частин. Ці ознаки варто сприймати як сутнісні властивості модерністського мислення, що відкинуло попередні форми раціональної культури. Вони в жодному випадку не повинні співвідноситися з еkleктикою. Модернізм відмовився від мови науки у визначенні своїх власних установок, претензій і програми, замінивши дефініторні формули метафорікою, символами, натяками, описами, що відволікають, надаючи перевагу художній мові і нетрадиційній метафізиці, заснованій на стимуляції глибинних можливостей інтуїції і візіонерства [7, с. 148–149].

Категоріальна структура цієї метафізики була орієнтована на інші сфери людського досліду, ніж ті, які були канонізовані наукою і суспільною свідомістю XIX століття. Саме сприйняття людини і світу, запропоноване модернізмом, вступало в протиріччя з усім устроєм попереднього мислення і філософії. Модернізм проявив виняткову увагу до духовних і життєвих практик людини, які доти не піддавалися різним заборонам, витісненням і дискредитації.

У соціальній метафізиці базовими категоріями, на яких почали будуватися розуміння сутності людини і її ситуації в світі, стали поняття раси, народу, землі, крові, життя тощо. Традиційна соціальна філософія зіткнулася з суперницею в особі філософії культури і почала витіснятися останньою, що була раніше специфічною приналежністю романтичної філософії. Навіть тоді, коли зберігалися такі звичні поняття, як держава, суспільство тощо. Вони насичувалися абсолютно іншим змістом і їм надавалося інше тлумачення, що йшло переважно в дусі від романтизму організму (А. Мюллер) і специфічних цілісностей, наділених особливою життєвою енергією (О. Шпанн). Поряд з філософією культури отримують визнання філософія життя, філософія змісту, філософія людини, витісняючи відповідні їм відділи соціальної філософії і соціології. Різниця між науками, що тільки-но виникли, тематично і методологічно майже непомітна і всі вони суттєво співпали з філософією культури. Внаслідок цього зсуву маргінальні раніше типи метафізики і філософії природи, зокрема, гетеанського стилю, набули культурну й інтелектуальну легітимність.

Не менш радикально змінився й історичний компонент філософської картини світу. Традиційний історизм, що культивував позитивні ідеали поступового покращення, організаційного удосконалення суспільства й усіх сфер життєдіяльності людини, що сповідує культ системності, упорядкованості, передбачуваності результатів, жорстку методичність всіх процедур мислення і діяльності, історизм, що надавав безумовну перевагу скромному реальному на протигагу ризикованому соціальному проекту, якими б манливими не були його передбачення, був відкинений.

Історизм модернізму виражався у змістовних експлікаціях категорій катастрофи, метаморфози, поклику до життя, волі, влади тощо. Ці експлікації фіксувалися в теоріях боротьби, революції, жертвності, творчого вибуху, що стали підставою нової філософії дії, наділеної досить вагомою сугестивною установкою.

Продуктивній систематичній діяльності, етиці скромної праці і пов'язаних з ним добродійностей, філософії малих справ була протиставлена філософія бунту, руйнування рутинних соціальних підстав людського життя для надання простору вираження героїзму, енергія творення, пориву у невідомі сфери творчого життя індивіда, не скованого умовностями зобов'язань обов'язку, відповідальності і порядку. Теоріям організованого суспільства був програмно протиставлений соціальний анархізм, що проріс у сферу моральності й інтелектуалізму [7, с. 149–150].

“Переоцінка цінностей” з декларацій абстрактної моральної філософії поступово перетворювалась в основу соціальних програм діяльності партій, угруповань і окремих особистостей. Загальним місцем стала критика “буржуазної моралі”; боротьба з умовностями “буржуазного побуту” набула статусу необхідного елемента нових суспільних рухів, і стала змістом нових літератури і мистецтва, що виникали.

Не є випадковим, що “безпобутовість” стала характерною ознакою життя культурних і громадських діячів епохи модернізму. Традиційні форми життя замінило спілкування в клубах, салонах, багаточисленних кав'ярнях, редакціях, готелях тощо. Осілість, сім'я, турбота про дітей – все це заперечувалось як умови, що заважають прояву творчих устремлінь особистості. Аморалізм з декларацій входив у структуру життя людей. Його реалізаторами виступала творча інтелігенція і близько з нею пов'язані кола революційної молоді і професійні революціонери. Нова мораль, новий побут, про які невпинно говорило мистецтво і література, залишалося, навпаки, незрозумілими цінностями, що інтенсивно експлуатували міражні змісти понять свободи, творчості, незалежності.

Особливу увагу слід звернути на оціночні зрушення у сприйнятті і ставленні до таких фундаментальних категорій людського існування, як життя і смерть. Перша стверджується як цінність тільки якщо вона насичена творчістю, боротьбою, жертвністю, якщо вона присвячена здійсненню деяких трансцендентних ідеалів, які тільки і наповнюють її змістом. Ця героїзація життя з невідворотністю вела до дискредитації інших форм людського існування, формувала презирливе ставлення до буденності і в цілому створювала умови, за яких неадекватне сприйняття життя соціальними й інтелектуальними маргіналами

перетворювалось на певну норму перетвореного існування людини. Межі між фіктивним, видуманим життям і можливістю його реалізації стиралися. Революція мислилась як природний засіб зняття останніх перешкод втілення утопії.

Особливого значення набуває категорія смерті. Ніколи раніше вона не мала такого естетизованого змісту, як у модернізмі. Можна сказати, що він увесь був просякнений і дихав запахом смерті як у її безпосередніх, так і витончених формах вираження. Відбиток кінця, зломи прояву танатоса, крихкість форм, що підкреслюють нестійкість життя, яке закінчується смертю, пахощі тління тощо. Всі ці сюжети, теми і контексти наповнили філософію, мистецтво і літературу періоду модернізму. В цьому пункті він вступив у специфічну конфронтацію з релігійною позицією і установками церкви, посягнувши на узурпацію фундаментального принципу існування, що раніше абсолютно належав до санкції Бога. Добровільна смерть отримала не тільки виправдання, але й проголошувалася бажаним кінцем життя (Ф. Майнлендер), який потребував відповідного естетичного оформлення. В контексті подібного розуміння співвідношення життя і смерті отримала неочікуване позитивне вираження філософія війни. Їй приписали значення модусу прояву космічного життєвого початку, вищої форми прояву волі тощо. Входження нової культури в епоху військових катаклізмів таким чином мало суттєве філософсько-естетичне приготування (Е. Юнгер).

Нарешті, варто звернути увагу на ще один бік моральної філософії модернізму – на вчення про “нову людину”. В ньому ми знаходимо підстави наступних соціальних педагогік усіх тоталітарних порядків ХХ століття, націлених на створення особливого типу індивідуума, спроможного здійснювати виняткове покликання утверджувати новий устрій життя, нове суспільство, нову культуру. Хоча коріння вчення про нову людину губляться в соціальній філософії ХVIII – початку ХІХ століть, але в своєму справжньому масштабі воно розгорнулося в ХХ столітті. Моделі і вихідні підстави цього вчення були досить різні. В них сконденсовані були і протест проти безбарвної, позбавленої індивідуальної могутності духу буржуазної особистості, несприйняття всієї структури масового життя, пануючої цивілізації, заснованої на розрахунку, вигоді і практицизмі, що придушують природні почуття і підпорядковують людину безособовим стандартам.

Тема героїчної особистості, провидця нових цінностей і сенсів життя, безкорисливого героя, підпорядкованого запалу шляхетного ризику і подвигу, що зневажають натопт і безпечно буття нікчемності, просякла всю моральність епохи. Вона штовхала людину у ризиковані ситуації, наділяла шляхетними рисами нелюдяність, формувала презирство за нормального життя і знімала з неї тягар соціальної і особистої відповідальності. Століття, що відходило, повною мірою змогло вижати плоди цієї теорії в її фашистській і комуністичній версіях з їх безкінечними відтінками в терористичних версіях [7, с. 151–152].

На підставі вищесказаного, можна констатувати, що модернізм як загальнокультурна течія (ідеологія) кінця ХІХ – початку ХХ століття, завжди орієнтована на сучасність, тобто така, яка визнає пріоритет сучасного над традиційним. За великим рахунком, модернізм і є “проектом сучасності”, як говорить про нього Ю. Хабермас. З одного боку, ми маємо справу з цілком новим принципом проектування, який не був популярним у новоєвропейській філософії, з іншого боку, цей проект завчасно виявляється невиконуваним, оскільки орієнтується на постійно мінливу сучасність і, відповідно, приречений завжди залишатися незавершеним. В цьому сенсі, модернізм орієнтований не просто на нове, а на постійне оновлення.

Таким чином, проект модернізму – це проект вічного оновлення, гонитва за актуальністю, модою. М. Берман пише: “Бути сучасним – це знаходитись в оточенні, що обіцяє пригоди, владу, гру, зміну самого себе і світу. І водночас це загроза знищення всього, що ми маємо, що ми знаємо, всього, чим ми є” [1, с. 15].

Отже, модерніст приречений знаходитись у постійному сумніві, відчувати власну окраїнність, відчуття ґрунту у себе під ногами. Його стан ідеологічної невагомості беззаперечно обертається для нього ностальгією за класичною стабільністю. Повернення до

якої він, тим не менш, вважає неприйнятним. Як наслідок, можна спостерігати культ нового, гонитву за сучасністю. Нове в даному випадку є продуктом прогресу і розвитку технічних сил людини і її розуму.

Але модернізм орієнтується не просто на розум як субстанцію, але на особливі форми розуму: економічного розуму у К. Маркса, психоаналітичного розуму у З. Фрейда, релігійного розуму у С. Франка, інтуїтивного розуму в У. Джеймса, вольового розуму у Ф. Ніцше, статевого розуму у В. Розанова тощо.

Отже, ми можемо спостерігати певну тенденцію до пошуку крайнього становища, в даному випадку, щодо класичного європейського раціоналізму. Пошук кордонів, меж розуму так чи інакше переважає у всіх системах вищеназваних філософів: пошук кінцевих меж і взаємовідносин ідеології і науки у К. Маркса [4, с. 37], пошук кордонів свідомого і несвідомого у З. Фрейда [8, с. 133], віри-довіри і віри-знання у С. Франка [9, с. 224], інтелектуального і чуттєвого в У. Джеймса [2, с. 414], раціонального і геніального у В. Розанова [6, с. 250]. Прослідковується загальна тенденція втечі від раціоналізму, який стверджував центральність поняття “розум”, прагнення до переосмислення (з позицій економіки, політики, психоаналізу, містики, релігійної ідеології, волюнтаризму тощо і як наслідок – вихід на тероризм, революційність, націоналізм, анархізм) центрального положення розуму, тобто своєрідна реконструкція центральності. Отже, модернізм, як ідеологія оновлення, завжди прагне до пошуку прикордонних областей знання, які не були ще досліджені. З іншого боку, модернізм прагне до переосмислення попередніх традицій, що також призводить до ідеологічних зміщень у прикордонні області знання [5].

Загалом, необхідно сказати, що всі зміни, які сталися в світі, і в першу чергу в Європі в кінці XIX–XX ст., сталися завдяки модернізму, який приніс з собою нову ідеологію, нове бачення світу. І справді, модернізм був спрямований не просто на те, щоб описувати світ, а на те, що людина сама спроможна змінювати цей світ. У цьому розумінні один з лозунгів модернізму був сформульований К. Марксом: “Філософи лише різним чином пояснювали світ, але справа полягає в тім, щоб змінити його”. Отже, якщо німецька класична філософія в особі І. Канта і Г. Гегеля вважала існування деякого автономного початку, незалежного від самої людини, але який визначав її життя і якому людина так чи інакше мала підкорятися, то для модерністів саме внутрішні (приховані) сили самої людини: воля (у Ф. Ніцше), несвідоме (у З. Фрейда), класова ідеологія (у К. Маркса) – постають як світоутворююча сила, так і рушійна сила історії.

Для модернізму характерна також тотальність, яка стала початком нової ідеології. Тотальність завжди орієнтується на масову свідомість, прагне зробити свої цінності загальними, а не тільки цінностями інтелектуальної меншості. Цінності, в свою чергу, прагнуть до універсального характеру, намагаються стати загальними (масовими) цінностями. Отже, у прагненні до універсалізації реалізується експансивна влада тотальності. Тотальність у такому випадку – це певного роду дискурс влади певних цінностей і, відповідно, й принцип відтворення нових цінностей і способів їх поширення.

Список використаних джерел

1. *Bermann M.* All that is solid meets into air NY., 1982; 5. Бройн Дж. Подходы к исследованию национализма // Нации и национализм. – М., 2002.
2. *James W.* The Varieties of Religious Experience. London and Glasgow: Collins Clear-Type Press, 1960.
3. *Callinicos A.* Against Postmodernism. Cambridge, 1994.
4. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Т. 3. – М.: Политиздат, 1974.
5. *Наумова Н. Ф.* Рецидивирующая модернизация в России: вина, беда или ресурс человечества? – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
6. *Розанов В. В.* Уединенное. Т. 2. – М., 1992; 52. Савченко В. Жертвоприношение революции. Маргинальные террористы “південного” анархізму. “П’ятирічка терору” (1905–1909 pp.) в Україні// <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.htm>.
7. *Сикевич З. В.* Социология и психология национальных отношений. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999.
8. *Смит Э.* Национализм и модернизм. – М.: Праксис, 2004.
9. *Франк С. Л.* С нами Бог. Три размышления // Франк С. Л. Духовные основы общества. – М., 1992.

Александр Удод, Михаил Юрий

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОДЕРНА И МОДЕРНИЗМА

В статье идет речь об особенностях модерна и модернизма, их влиянии на формирование исторической личности и идеологий.

Ключевые слова: модерн, модернизм, романтизм, рационализм, тотальность.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF MODERN AND MODERNISM

The article tells about the features of modern and modernism and their influence on forming of historical personality and ideology.

Key words: modern, modernism, romanticism, rationalism, totality.